

CÉCILE DUBOIS

Foto's Sophie Voituren

BRUSSEL ART NOUVEAU

Wandelingen in het stadscentrum

LANNOO

INLEIDING _____ 6

Eerste wandeling _____ 10

DE OORSPRONG VAN DE ART NOUVEAU

VAN HUIS SOLVAY TOT HET HORTAMUSEUM

IN DE SCHIJNWERPERS Victor Horta - Octave Van Rysselberghe - Henry van de Velde - Paul Hankar - Benjamin De Lestré - Adrien Blomme - Jean Delhayé

PORTRETTEn Claire Fontaine - Françoise Aubry

Tweede wandeling _____ 32

TUSSEN ELSENE, SINT-GILLIS EN VORST

VAN HUIS HANNON TOT HET PARK VAN VORST

IN DE SCHIJNWERPERS Antoine Pompe - Paul Vizzavona - Jean-Baptiste Dewin - Sociale woningbouw

PORTRET Francis Metzger

Derde wandeling _____ 52

IN HET HART VAN SINT-GILLIS

VAN HET ANTOINE DELPORTEPLEIN NAAR DE VANDERSCHRICKSTRAAT

IN DE SCHIJNWERPERS Paul Hamesse - Ernest Blerot

Vierde wandeling _____ 68

HET JUBELPARK EN DE WIJK VAN DE SQUARES

VAN HET CAUCHIEHUIS NAAR HET GUTENBERGSQUARE

IN DE SCHIJNWERPERS Sgraffiti - Gustave Strauven

PORTRETTEn De familie Dessicy - Olivier Berckmans

Vijfde wandeling _____ 92

ELSENE

VAN DE SINT-BONIFAASWIJK NAAR DE VIJVERS VAN ELSENE
EN DE LOUZALAAN

IN DE SCHIJNWERPERS Raphaël Evaldre - De gebroeders Delune

Zesde wandeling _____ 108

ENKELE ONVOLPREZEN PARELTJES AAN DE RAND

VAN SINT-JOOST-TEN-NODE EN SCHAARBEEK

VAN HET CHARLIERMUSEUM NAAR HUIS COHN-DONNAY

IN DE SCHIJNWERPERS Gaspard Devalck - Vrijwaring van en sensibilisering voor het erfgoed in de Regio Brussel-Hoofdstad

Zevende wandeling _____ 122

IN HET HART VAN SCHAARBEEK

IN DE SCHIJNWERPERS Henri Jacobs - Privat Livemont - Frans Hemelsoet

PORTRET François Schuiten

Achtste wandeling _____ 142

DE ZAVEL EN DE MAROLLEN

IN DE SCHIJNWERPERS Émile Hellemans - Jules Barbier - Léon Sneyers - Fernand Symons

Negende wandeling _____ 156

HET HART VAN BRUSSEL

IN DE SCHIJNWERPERS De productie van keramiektegels – Paul Saintenoy

Plaatsen om te bezoeken _____ 170

Bescherming en sensibilisering voor het erfgoed _____ 170

Wandelingen met gids en evenementen _____ 170

Websites over het art-nouveau-erfgoed _____ 170

Documentatiecentrum _____ 171

Bibliografie _____ 171

Register van personen _____ 172

Noten _____ 175

BRUSSEL, EUROPESE HOOFDSTAD VAN DE ART NOUVEAU

Vermoedelijk zijn er nog andere steden die aanspraak kunnen maken op bovenstaande titel... Maar Brussel is waarschijnlijk wel een van de Europese steden waar de art nouveau – ook Jugendstil genoemd – het sterkst vertegenwoordigd is. In deze stad werden namelijk de eerste gebouwen in deze stijl gebouwd. Toch had de geschiedenis er bijna anders over beslist. Na de Tweede Wereldoorlog bleken enkele Brusselse meesterwerken van vernieuwers als Victor Horta en Paul Hankar verdwenen of vernield, samen met veel realisaties van minder vooraanstaande architecten... Gelukkig werd de art nouveau in de loop van de jaren langzamerhand herontdekt. Toch kunnen we maar beter waakzaam blijven! Want hoewel iedereen het eens is over het belang van de art nouveau, kunnen veel elementen van klein erfgoed verdwijnen door verwaarlozing of onwetendheid. Een boek zoals dit blijft dus noodzakelijk om het publiek attent te maken op de rijkdom, de diversiteit en het belang van de art nouveau als creatieve stroming in de samenleving van begin 20ste eeuw. Dit boek bevat negen wandelingen waarmee u de vele facetten van de art nouveau in de architectuur kunt ontdekken door verschillende Brusselse wijken heen. Het staat stil bij onvergetelijke architecten en decoratieve technieken die eraan meegeholpen hebben om de kunst op straat te brengen. Aan de hand van interviews schetst deze uitgave ook portretten van eigenaars, conservators en restaurateurs die essentieel zijn voor het waarborgen van dit uitzonderlijke erfgoed.

INLEIDING

▲ Sgraffito, huis van architect Paul Hankar, Defacqzstraat 71, 1060 Sint-Gillis

De reactie op het academisme stuwde de Brusselse architecten aan het einde van de 19de eeuw in de richting van de art nouveau. Victor Horta, met zijn organische vormen, en Paul Hankar, die meer een voorkeur had voor het geometrische, riepen een architectuur in het leven die weldra internationaal vermaard zou zijn. Vanaf 1893 verschenen in ongeveer vijftien jaar tijd honderden art-nouveaugebouwen in de hoofdstad. Aanvankelijk werden ze gebouwd door de grote vernieuwers, later door hun leerlingen en nabootsers, die aan het begin van de 20ste eeuw ook geïnspireerd werden door de Wiener Secession en andere strekkingen in de Europese art nouveau.

Sommige architecten beschouwden hun realisaties als echte totaalwerken waarbij de architectuur rekening houdt met de technische aspecten van een moderne constructie (verwarming, elektriciteit, ventilatie...), maar ook met de inrichting en het meubilair. Ook ontstond het idee van het 'portrethuis', dat volledig tegemoetkwam aan de wensen van een welbepaalde opdrachtgever.

Aanvankelijk beantwoordde de art nouveau perfect aan de verwachtingen van de vaak progressieve en vrijdenkende industriële burgerij – België was op dat moment de tweede grootste industriemacht ter wereld – die haar stempel wilde drukken op het stadsbeeld met deze nieuwe en soms overdadige bouwstijl, waarbij metalen structuren duidelijk zichtbaar zijn en de binnenruimten zodanig geconcipieerd zijn dat ze

baden in het licht. Stilaan veroverde de art nouveau het brede publiek en werd deze stijl toegepast in heel uiteenlopende projecten: scholen, sociale woningbouw, herenhuizen, winkels, gemeenschapshuizen... Hoewel de art nouveau industriële materialen zoals ijzer en smeedwerk in de kijker zet, doet deze stroming ook nog steeds een beroep op traditionele ambachten, zoals steenhouwen, schrijnwerkerij en ijzersmeedkunst, glas in lood, sgraffiti en kleurrijke ornamenten van keramiek.

In het begin van de 20ste eeuw distantieerde Horta zich al van de art nouveau en keerde hij terug naar klassieker vormen. Paul Hankar overleed in 1901 op jonge leeftijd. Andere pioniers zoals Henry van de Velde en Octave Van Rysselberghe zetten hun carrière voort in het buitenland. De vernieuwers werden afgelost door de zogenoemde 'tweede generatie': Ernest Blerot en Gustave Strauven, die het veeleer in het florale zochten, en Léon Sneyers en Paul Hamesse, die in de lijn van Paul Hankar een rationelere architectuur ontwikkelden. En laten we de architecten met een heel persoonlijke stijl niet vergeten, zoals Jean-Baptiste Dewin, Paul Cauchie en Victor Taelemans.

De bouw van het Stocletpaleis, tussen 1905 en 1911, door de Oostenrijkse architect Josef Hoffmann sloot de geschiedenis van de art-nouveaustroming in Brussel op een magistrale manier af. De geometrische vormen van het Stocletpaleis waren een voorbode van de interbellumstijl en zouden heel wat Brusselse en zelfs buitenlandse architecten inspireren.

De Eerste Wereldoorlog luidde het einde in van deze bouwstijl, die soms gewaagd werd en veraf stond van haar pioniers, die vooral zochten naar een nieuwe ruimtelijkheid. Gedurende een lange periode daarna werd de art nouveau geminacht en vergeten. Een aantal grote gebouwen werd afgebroken, zoals het Volkshuis dat Horta bouwde in 1895, niettegenstaande een internationale protestbeweging. Gelukkig worden sommige gebouwen beetje bij beetje beschermd en gerestaureerd, mede dankzij visionairs zoals Jean Delhayé en Guy en Léo Dessicy...

Het Hortamuseum opende de deuren in 1969, nauwelijks vier jaar na de afbraak van het Volkshuis.

Vandaag de dag geniet de art nouveau alom waar-dering en de interesse van Belgische en buiten-landse bezoekers. Toch moeten we waakzaam blijven. Hongerige projectontwikkelaars en onwetendheid kunnen tot onherstelbare verliezen leiden.

In Brussel zijn residentiële art-nouveaugebouwen vooral terug te vinden in gemeenten van de eerste gordel – Vorst, Sint-Gillis, Elsene, Sint-Joost-ten-Node, Schaarbeek, de noordoostelijke uitlopers van Brussel-Stad – waar het bevolkingsaantal in het begin van de 20ste eeuw bijna exponentieel toenam. De stad leek voortdurend te evolueren. Nieuwe wijken werden gebouwd en architecten, die soms ook de rol van ondernemer en projectontwikkelaar op zich namen, moesten niet ver zoeken naar klanten. In het centrum van de stad, waar handel en vrije tijd een belangrijke rol speelden, waren de projecten gevarieerder maar ook meer verspreid en kwamen ze tot stand daar waar in het begin van de 20ste eeuw nog ruimte was of gecreëerd werd.

Art nouveau is nooit de enige stijl in een wijk, hij komt altijd voor naast andere stijlen uit dezelfde periode: het

neoclassicisme, de belangrijkste bouwstijl waarin de buitenwijken van de stad zijn opgetrokken in de jaren 1860; en vooral ook de ‘neo’-stijlen (neorenaissance, neogotiek...) en het eclecticisme, dat zijn inspiratie volop uit verschillende andere stromingen haalde. De art nouveau bloeide ook ten tijde van de eerste Beaux-Artsrealisaties, een stijl die zich bij ons ontwikkelde vanaf 1905 en refereerde aan de Franse stromingen van de 18de eeuw.

Een ontdekkingsstocht langs art-nouveaugebouwen in de gemeenten van de tweede gordel was ook mogelijk geweest, maar het zou een lange tocht zijn die onmogelijk te voet af te leggen is. Verder van het centrum, in Ukkel, Watermael-Bosvoorde en Sint-Agatha-Berchem staan enkele verrassende art-nouveauprojecten die we hier helaas niet kunnen bespreken omdat de meeste afgelegen liggen en niet goed zichtbaar zijn vanaf de straat.

- ▼ Het Stocletpaleis, Tervurenlaan 279-281, Sint-Pieters-Woluwe (Josef Hoffmann, 1905-1911, beschermd sinds 13 oktober 2005). Sinds 2009 op de Unescolijs van Werelderfgoed.

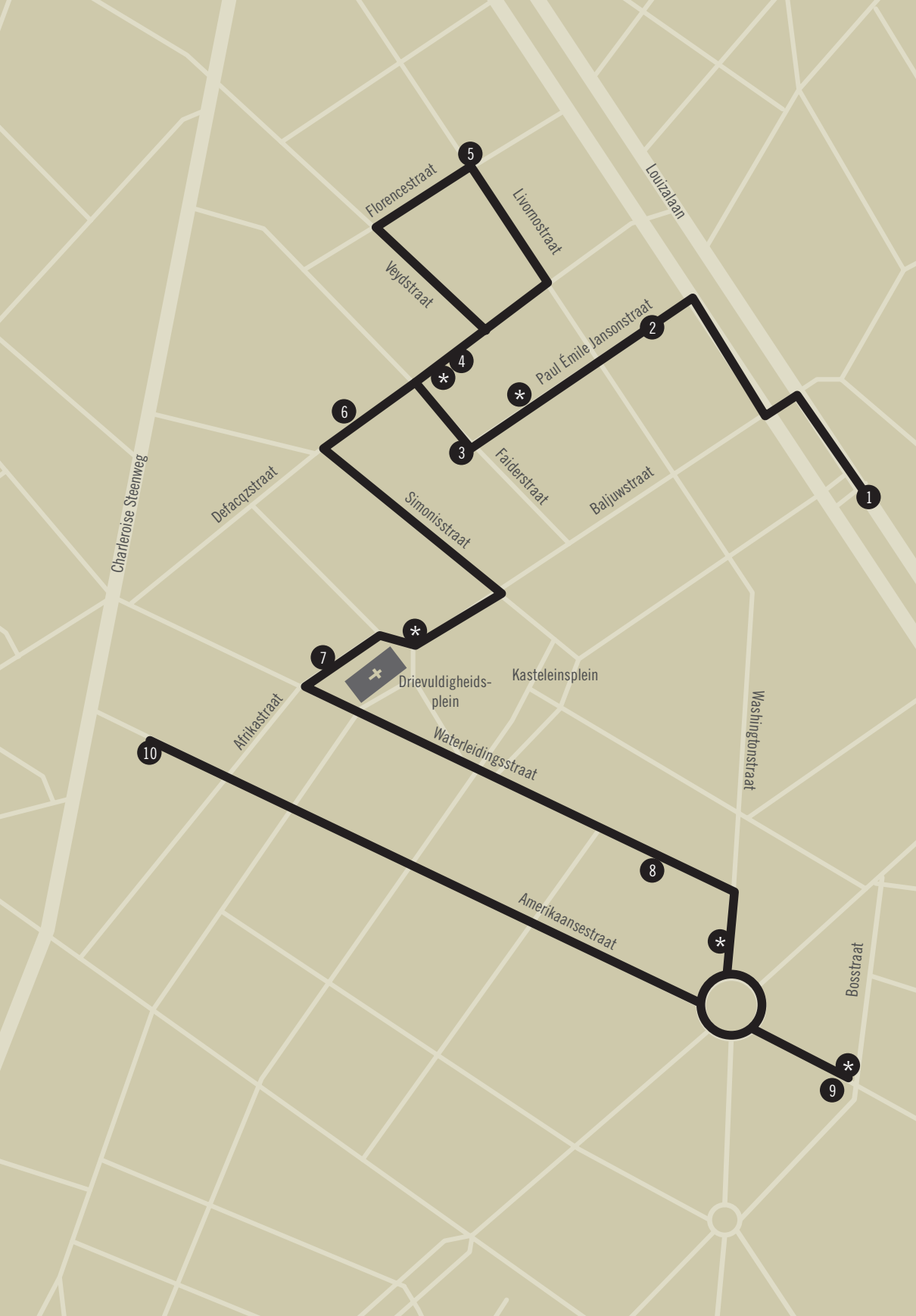

EERSTE WANDELING

DE OORSPRONG VAN DE ART NOUVEAU VAN HUIS SOLVAY TOT HET HORTAMUSEUM

De Louizalaan, het vertrekpunt van deze wandeling, werd aangelegd in 1864 en beantwoordde aan twee ambities: een nieuwe, elegante promenade openen die het stadscentrum verbond met het Ter Kamerenbos en een nieuwe wijk voor de hoge middenklasse promoten. Een progressief ingestelde middenklasse, die werd aangetrokken door de art nouveau, vestigde zich in deze buurt en deed een beroep op innovators als Victor Horta en Paul Hankar. De wandeling loopt langs Brusselse 'onmiskenbare' art-nouveahuizen en doet ook drie gebouwen van Horta aan die sinds het jaar 2000 op de Unescolijst van Werelderfgoed staan!

Charleroise Steenweg

Defacqzstraat

Florencestraat

Livornostraat

Louizalaan

Veydstraat

Paul Emile Jansonstraat

6

4

*

2

3

Faidersstraat

Baliuwstraat

1

Simonisstraat

*

7

Drievuldigheidsplein

Kasteleinsplein

Afrikastraat

Waterleidingsstraat

Washingtonstraat

10

8

Amerikaansestraat

*

Bosstraat

9

*

-
- 01 **HUIS SOLVAY**
LOUIZALAAN 224, 1050 BRUSSEL
  - 02 **HUIS TASSEL**
PAUL ÉMILE JANSONSTRAAT 6, 1000 BRUSSEL
  - 03 **HUIS**
FAIDERSTRAAT 83, 1050 ELSENE
  - 04 **HUIS CIAMBERLANI**
DEFACQZSTRAAT 48, 1050 ELSENE
  - 05 **HUIS OTLET**
FLORENCESTRAAT 13, 1000 BRUSSEL
  - 06 **HUIS EN ATELIER VAN ARCHITECT
PAUL HANKAR**
DEFACQZSTRAAT 71, 1060 SINT-GILLIS
  - 07 **HUIS**
AFRIKAANSESTRAAT 92, 1060 SINT-GILLIS
  - 08 **HUIS SANDER PIERRON**
WATERLEIDINGSSTRAAT 157, 1050 ELSENE
  - 09 **HUIS EN ATELIER VAN ARCHITECT
ADRIEN BLOMME**
AMERIKAANSESTRAAT 205, 1050 ELSENE
  - 10 **HUIS EN ATELIER VAN VICTOR HORTA/
HORTAMUSEUM**
AMERIKAANSESTRAAT 23-25, 1060 SINT-GILLIS

1/ HUIS SOLVAY

LOUZALAAN 224, 1050 BRUSSEL

Architect: Victor Horta

1895-1898

Beschermde sinds: 7 april 1977 en 22 april 1999

Toegevoegd aan de Werelderfgoedlijst van Unesco in 2000

▲ Eetkamer in huis Solvay

In 1894 vroeg Armand Solvay (1865-1930) aan Victor Horta om voor hem een woning te bouwen. De industrieel had net de leiding overgenomen van het familiebedrijf dat in 1863 opgericht werd door zijn vader, Ernest Solvay. Vader Solvay had een procedé ontwikkeld om op grote schaal natriumcarbonaat te produceren. Horta, die beroemd was geborden met de bouw van huis Tassel, zou later in zijn *Mémoires* schrijven: 'Ik werd in die kringen gevraagd omdat de stoutmoedigheid om mij te kiezen, een teken van daadkracht en onafhankelijkheid, in feite een andere uiting was van de doortastendheid waarmee de gebroeders Solvay hun natriumcarbonaat hadden uitgevonden.'¹ De architect mocht over een nagenoeg onbeperkt budget beschikken en de verstandhouding met de opdrachtgevers was opmerkelijk, 'de relatie met hem was vriendschappelijk, gekruide door de intelligentie en de charme van zijn vrouw, die gelukkig meer voor het modernisme openstond dan haar echtgenoot'², hoewel er uiteindelijk ook sprake was van enig ongeduld... In 1895 ging de bouw van start

en hoewel de grote werken afgerond waren in 1898, duurde het tot 1903 voordat de laatste hand gelegd werd aan het meubilair. Het resultaat is buitengewoon: Horta creëerde hier zijn meesterwerk, het ware hoogtepunt van zijn architecturale gedachtegoed.

Het ontwerp van het huis komt tot uiting in de opbouw van de gevel, die zich uitstrekt over een breedte van 15 meter en waarvoor Horta witte en blauwe hardsteen gebruikte. Laterale erkers luisteren de verdiepingen op en creëren de illusie dat de centrale travee hol is. De metalen structuur is zichtbaar. De benedenverdieping bevindt zich op straatniveau 'zodat

de heer des huizes kan beschikken over een ontvangstkamer voor privé zaken en grote vestiaires die rechtstreeks verbonden zijn met de hal en de dienstruimten'³. Een monumentale dubbele trap, met een enorm glazen atrium in Amerikaans glas en een schilderij van Théo Van Rysselberghe, *La Lecture dans un parc* (1902), leidt naar de ontvangstruimten op de eerste verdieping. Hier zijn nauwelijks dragende muren zichtbaar, wel een metalen structuur waardoor de architect grote, open ruimten kon creëren die met elkaar in verbinding gebracht kunnen worden door opendraaiende glazen wanden. Aan de straatkant strekken diverse salons zich uit over de hele breedte van het huis. Achteraan, bij de tuin, bevinden zich de eetkamer en het kantoor. Een tweede trappenhuis, eveneens bekroond met een daklicht, leidt naar de tweede verdieping met de slaapkamer van de ouders. De overloop werd ingericht als een heuse wintertuin midden in het huis. De derde verdieping was het domein van de kinderen en het kindermisje. De kamers van de bedienden,

die alleen bereikbaar zijn via de diensttrap, bevinden zich op zolder. Voordat de Eerste Wereldoorlog uitbrak, stelde de familie Solvay een tiental bedienden tewerk!

Horta dreef het principe van gesamtkunstwerk hier tot het uiterste: hij ontwierp het interieur en het meubilair tot in de kleinste details en in de meest hoogstaande en kostbaarste materialen. Niet minder dan 23 verschillende soorten marmer en 17 houtsoorten werden gebruikt, waaronder heel wat Afrikaanse. Deze woning is een van de weinige waar het oorspronkelijke meubilair bewaard is gebleven. Louter over het interieur spreken zou een onvoldoende eerbetoen zijn aan de architect, die het integreerde in een originele structuur waarvan hij ook alle technische

details voor zijn rekening nam: verwarmingssysteem met luchtverwarming, elektrische verlichting, enzovoort.

In 1944 vernietigde de drukgolf na de ontploffing van een V1 het glazen dak van de eerste verdieping. In 1957 kocht de familie Wittamer-De Camps het huis van de familie Solvay en maakte er een naaiatelier en tentoonstellingsruimte van. Intussen werd het glasraam hersteld en onderging de woning een aantal restauratiewerkzaamheden, een proces dat nog steeds voortduurt. Opdat dit meesterwerk van Horta zo goed mogelijk geconserveerd zou blijven, is het alleen bij kleinere evenementen en bijzondere gelegenheden toegankelijk voor bezoekers.

2/ HUIS TASSEL

PAUL ÉMILE JANSONSTRAAT 6, 1000 BRUSSEL

Architect: Victor Horta

1893-1894

Beschermd sinds: 18 november 1976

Toegevoegd aan de Werelderfgoedlijst van Unesco in 2000

1893 was een belangrijk jaar in de geschiedenis van de art nouveau. In dat jaar bouwde Victor Horta namelijk huis Tassel, een duidelijk voorbeeld van de organische art nouveau, en legde Paul Hankar de grondvesten van de geometrische art nouveau met de bouw van een woning voor hemzelf.

Émile Tassel, ingenieur bij Solvay, woonde bij zijn grootmoeder en ontving graag vrienden. Hij was ook professor aan de Vrije Universiteit Brussel en zette zijn wetenschappelijk onderzoek vaak thuis voort. Tassel vroeg aan Horta, die hij had leren kennen in de vrijmetselaarsloge Les Amis Philanthropes, om voor hem een vrijgezellenwoning te bouwen.

De zeer evenwichtige gevel weerspiegelt de manier waarop het gebouw vanbinnen georganiseerd is. De gevel bestaat uit blokken witte steen van Euville en Savonnière, natuursteen uit het Franse Lotharingen die erg in trek was bij art-nouveaucharitecten. Horta liet al enigszins in zijn kaarten kijken toen hij de toegangsdeur in het midden van de gevel plaatste: dit zou een gebouw worden zoals er nog nooit een was

geweest! In Brusselse huizen bevond de ingang zich traditiegetrouw namelijk altijd aan de zijkant, in een smalle travee, terwijl de enfilade van salon, eetkamer en galerij in de hoofdtravee op de eerste verdieping lag.

Recht en links van de voordeur zorgen twee kleine ramen voor licht in een knusse spreekkamer. Via een kleine hal komt men in de dienstgang, die naar de keuken en de kelder aan de tuinkant leidt. In de rookkamer op de tussenverdieping valt licht binnen dankzij kleine glas-in-loodramen. Ze zijn van elkaar gescheiden door vijf stenen zuiltjes waarvan de voetstukken en kapitelen uitgehouwen zijn in de vorm van klauwen en die met elkaar verbonden zijn door een metalen latei. In het kantoor op de eerste verdieping valt licht binnen via het grote erkerraam met metalen structuur. Op de bovenste verdieping bevindt zich een grote studieruimte.

Verticaal is de gevel in drie verdeeld. Het centrale deel laat steeds meer licht binnen, terwijl de ramen in de twee partijen aan de zijkant smaller worden. De kleine

▲ Trappenhall in huis Tassel

openingen op de bovenste verdieping doen zelfs denken aan schietgaten. Het erkerraam, dat uit de gevel naar voren springt, heeft een heel organische vorm.

Het gebouw is vrij diep (meer dan 20 meter) en bestaat uit drie delen: een voor het intellectuele leven vooraan, een sectie achteraan en een centraal gedeelte, met links een wintertuin midden in het huis, die verlicht wordt door een lichtkoepel, en rechts een trappenhall met glazen dak naar de verdieping. Alles in het gebouw draait om dit centrale gedeelte, dat baadt in het licht en het hart van het huis vormt.

Op de eerste verdieping ligt achteraan de enfilade van salon en eetkamer. De andere verdiepingen bevatten aan de achterzijde de privévertrekken van Tassel en zijn grootmoeder.

Het interieur versmelt met de structuur en maakt deel uit van het globale concept. Op de benedenverdieping bevindt zich de kern van het huis, die volledig open

is. Hier is de metalen structuur duidelijk zichtbaar en vormt hij zelfs een deel van het interieur. De kapitelen van de gietijzeren zuilen lopen uit in een bos metalen stengels, waardoor de zuilen verbonden zijn met de rest van het interieur. Op de grond tekenen marmeren mozaïeken in wit, oranje en groen organische, vlamvormige patronen en krullen. In de deuren en een aantal ramen zitten glas-in-loodramen waarvan de motieven doen denken aan maritieme taferelen of bloeiende bloembollen. De muur naast de trap is verfraaid met een grote muurschildering van stijlvolle arabesken en planten in groen- en oranjetinten, een ontwerp van Henri Baes.

Na de dood van Tassel, in 1920, werd de woning gebruikt door het couturehuis Norine en onderging het een aantal verbouwingen. In 1976 kwam het in handen van Jean Delhaye, een bewonderaar van Horta, die het liet beschermen en restaureren. Sindsdien zijn er kantoren in ondergebracht.

Victor Horta (1861-1947), geboren in Gent, studeerde eerst aan de Academie voor Schone Kunsten in zijn geboortestad. Nadien woonde hij een jaar in Parijs, waarna hij zijn studies voortzette aan de Academie in Brussel. Hij liep lange tijd stage bij Alphonse Balat (1818-1895), architect van koning Leopold II en aanhanger van de klassieke stijl, op het ogenblik dat die de serres van Laken bouwde. Uit zijn eerste realisaties blijkt al hoe goed hij was in het ontwerpen van klassieke composities (Paviljoen van de Menselijke Driften, 1890-1899). In 1893 kenmerkte de bouw van huis Autrique en later huis Tassel het begin van de art nouveau. Horta liet zich inspireren door plantaardige vormen, ontwikkelde een origineel concept van ruimte en een nieuwe decoratieve taal. Zodoende ontstonden, tot in 1914, meesterlijke *gesamtkunstwerken* voor een progressief ingestelde clientèle. Horta bouwde ook grote winkels, het Brugmannziekenhuis (1906), het Volkshuis (1895)... In 1913 werd hij benoemd tot directeur van de Academie voor Schone Kunsten in Brussel, waar hij de studieprogramma's reorganiseerde. Na de Eerste Wereldoorlog liet hij zijn ruimtelijke expressie nog meer de vrije loop en bedacht hij de complexe structuur van het Paleis voor Schone

Kunsten (1922-1928). In die periode ontwierp hij vooral publieke gebouwen en evolueerde hij van art deco naar een soberder en functioneler architectuur (Centraal Station, 1937-1952). In 1939 en 1945 verbrandde hij de meeste van zijn documenten. Zijn *Mémoires*⁴ voltooide hij niet. Vier van zijn projecten staan op de Unescolijst van Werelderfgoed.

Huis José Ciamberlani, Paul Émile Jansonstraat 23-25, wordt momenteel gerestaureerd. Het werd in 1897 gebouwd door Paul Hankar voor de broer van Albert Ciamberlani (beschemd sinds 7 juni 2001).

3/ HUIS FAIDERSTRAAT 83, 1050 ELSENE

Architect: Albert Roosenboom

1900

Beschermd sinds: 7 december 1981

Na een periode als tekenaar in het atelier van Victor Horta realiseerde Albert Roosenboom (1871-1943) enkele art-nouveaugebouwen voordat hij een van de grootste verdedigers werd van de Beaux Arts, een stijl die herinnerde aan de Franse architectuur uit de 18de eeuw.

Deze gevel in witte Silezische steen, met accenten van witte steen uit Savonnières en metalen elementen, rust op een licht verbrede sokkel van blauwe hardsteen. De schraper werd geïntegreerd in de onderbouw, in een sierlijst van vlechtwerk, die hem verbindt met de brievenbus. De sierlijst loopt nog verder door en vormt de kraagsteen voor het erkerraam. Dat gebogen raam vertoont door zijn duidelijk zichtbare metalen structuur een sterke gelijkenis met dat van huis Tassel. Het wordt bekroond door een klein balkon met een smeedijzeren borstwering die naar onderen toe breder uitloopt en doet denken aan een visfuij.

Rond de ramen op de bovenste verdieping zien we een bijzonder sgraffito van Privat Livemont, dat gerestaureerd dient te worden. In het midden van de compositie bevindt zich het gezicht van een vrouw met gesloten ogen. Ze houdt de wijsvinger voor de mond en maant aan tot stilte: de bewoners van het huis slapen achter deze ramen. Aan weerszijden daarvan houden twee putti, kleine kinderen met bolle wangen, klaprozen vast: bloemen met slaapverwekkende eigenschappen. Bovenaan glinsteren goudkleurige sterren.

4/ HUIS CIAMBERLANI DEFACQZSTRAAT 48, 1050 ELSENE

Architect: Paul Hankar

1897

Beschermd sinds: 12 januari 1983

Deze opmerkelijke gevel in geometrische art-nouveau-stijl onderscheidt zich door zijn twee enorme ramen in een hoefijzerboog op de eerste verdieping, en door bijzondere sgraffiti. In 2006 werd deze woning gerestaureerd. Het is een van de best bewaarde woningen van Paul Hankar.

De architect bouwde het huis op verzoek van de weduwe Ciamberlani voor haar zoon, de symbolistische schilder Albert Ciamberlani (1864-1956). Architect

Adrien Blomme bracht in 1927 grondige wijzigingen aan en voegde ook de garage toe.

In de 12 meter brede gevel van Silezische witte steen met stroken witte euvillesteen zijn de ramen vrij onregelmatig geordend: vier op de benedenverdieping, twee op de eerste verdieping en zeven op de bovenste verdieping.

Voor de hoefijzervormige ramen met vensterroeden loopt een balkon over de hele breedte van het huis. Het rust op vijf consoles, waarvan de middelste de expressiefste is. De smeedijzeren borstwering herhaalt zeven keer hetzelfde bloemenmotief, dat harmonieert met de vorm van de grote ramen.

Sgraffiti spelen een belangrijke rol in de gevelcompositie. Ze zijn van de hand van Adolphe Crespin, een medewerker van Hankar, en werden getekend door Ciamberlani. Claire Fontaine restaureerde in 2006 de sterk in verval geraakte sgraffiti. De compositie is opgebouwd rond een grote perenboom die de wisseling van de seizoenen doormaakt en waarvan de takken zich uitstrekken over de volledige breedte van de gevel. Allegorische figuren die de levenscyclus symboliseren, houden de boom gezelschap. Rechts is het lente en staat de perenboom in bloei, tot groot geluk van een klein kind dat door zijn ouders wordt vastgehouden. In het midden is het zomer en plukt een kind bloemen terwijl een man met een toorts een andere fakkel aansteekt, een symbool van transmissie. In de boom tortelt een stel pauwen, symbool van onsterfelijkheid en vernieuwing. Links staat een bebaarde, oude man die de winter voorstelt. Hij vecht tegen de noordenwind en heeft zijn rug naar de boom gekeerd, die zijn bladeren verloren heeft.

De medaillons in het fries van het tafelement, onder de kroonlijst, tonen jachtaferelen – Ciamberlani was een jager – en symboliseren de moderne tijd die het archaische verdrijft.

De hal leidt naar een trap, die naar de duidelijk hoger-gelegen eerste verdieping voert. Rechts ligt de enfilade

van salon, eetkamer en veranda. In tegenstelling tot Horta week Hankar niet af van de traditionele plattegrond voor Brusselse huizen. Hij zocht het licht aan de achterkant, met veranda's die doorgaans overvloedig veel licht binnenlaten via een groot erkerraam en die gedeeltelijk overdekt zijn met glas. De salon is ingericht in Lodewijk XVI-stijl, de eetkamer is volledig art nouveau en ziet er weer helemaal uit zoals vroeger. Het meubilair, ontworpen door Paul Hankar, is te bezichtigen in het Design Museum in Gent.

Het vierkante trappenhuis met daklicht is monumentaal. Op de eerste verdieping ontvouwt zich vooraan een ruime salon over de hele breedte van het gebouw. Via twee ronde erkerramen in de gevel stroomt het licht rijkelijk naar binnen.

Huis Janssens, Defacqzstraat 50, werd in 1898 gebouwd door Paul Hankar voor een bevriende schilder en onderging tal van transformaties. Oorspronkelijk reikte de rechtertravee, de breedste, niet verder dan het indrukwekkende erkerraam met glazen dak, waardoor het licht binnenkwam in het atelier van de schilder. In 1904 en 1908 werd het gebouw hoger opgetrokken (door Maurice Van Ysendyck respectievelijk Adrien Blomme). Sindsdien zijn de oorspronkelijk hoogste traveeën de laagste geworden (beschermd sinds 12 november 1998).

PORTRET: CLAIRE FONTAINE

Claire Fontaine conserveert en restaureert muurschilderingen en is ook decoratief schilder, gespecialiseerd in de studie en restauratie van decoratie en oude technieken. Ze studeerde aan de École de recherche graphique (ERG) en het Instituut Van Der Kelen, en volgde een vervolmakingscursus aan de École d'Avignon en het Centre de conservation du patrimoine architectural de San Servolo in Venetië. Gedurende acht jaar wijdde ze zich aan het restaureren van schilderingen in Venetiaanse villa's en oude woningen in zowel Italië als elders in Europa. Sinds 1997 houdt ze zich uitsluitend bezig met de restauratie van muurschilderingen in België.

Cécile Dubois: U lijkt een voorliefde te koesteren voor art-nouveaugebouwen, waaraan u op heel verschillende niveaus werkt. Kunt u enkele voorbeelden noemen van uw projecten?

Claire Fontaine: In het Hortamuseum heb ik glazuren in olieverf gerestaureerd en de verguldsels van de trapleuning in de trappenzaal. In huis Autrique heb ik het bloemenmotief van het linoleum hersteld en in het Quaker House uit de losse hand het oude Japanse behangpapier in de centrale salon...

CD: Wie de gelegenheid krijgt om die interieurs te bezoeken, ziet niet eens dat u er aan het werk bent geweest...

CF: Inderdaad! Restaureren betekent in eerste instantie conserveren. Het duurde vier maanden voordat we de muurschilderingen en de plafonds van huis Max Hallet hadden gereinigd en gefixeerd, zonder dat er echt iets aantoonbaars mee gebeurd is.

CD: Hoe restaureert u een onderdeel dat er niet meer is?

CF: Als er voldoende archiefphoto's of resten van het origineel zijn, probeer ik niet alleen de figuratieve elementen, maar ook het idee, het creatiemoment te reproduceren. Je focust op de techniek, de beweging en de tijd die nodig was om de creatie tot stand te brengen. Je moet de oorspronkelijke materie en kleuren zien te vinden.

CD: Een ander aspect van uw werk is het restaureren van sgraffiti. Een van uw opmerkelijkste interventies is de restauratie van de sgraffiti van huis Ciamberlani. Maar u werkte ook aan huis Otlet, aan huizen van architect Blerot en aan sgraffiti van Privat Livemont. Waarin verschilt de restauratie van sgraffiti van die van muurschilderingen binnen?

CF: Sgraffiti op gevels zijn van ver zichtbaar en maken deel uit van een geheel van unieke en onvervangbare elementen die elkaar versterken, zoals smeedijzer en glas in lood.

Wanneer ik op de steiger tussen de lucht en de straat sta, kan ik al die elementen van heel dichtbij bekijken en omgekeerd kan ik alles zien vanuit het standpunt van de gevel. Dat vind ik heel leuk... als het niet regent! Sgraffiti staan voortdurend bloot aan de weersomstandigheden. Ze moeten zo veel

▲ Claire Fontaine restaureert een sgraffito. (Sleeckxlaan 76, Schaarbeek)

mogelijk duurzaam gemaakt worden. Mijn tussenkomst heeft hier dus veel meer gevolgen dan bij werken binnenshuis.

CD: Wat is voor u het belangrijkste bij het conserveren of restaureren?

CF: Voor mij is het vooral de samenhang die de esthetiek van een gebouw bepaalt. De meest begrijpelijke, de meest harmonieuze polychromie is die van het oorspronkelijke gebouw en zijn decoratie. Vaak zijn historische en stratigrafische onderzoeken nodig om het origineel terug te vinden als er gedurende meer dan een eeuw de ene verlaag na de andere overheen is aangebracht. Bij elke restauratie zijn de voorafgaande analyses en studies heel belangrijk. Een interventie is nooit neutraal. Ze laat een nieuw materieel spoor na waaraan een datum vasthangt, die verband houdt met het moment waarop het werk werd uitgevoerd en met het beroep van restaurateur, dat voortdurend evolueert. Als specialist moet ik mijn interventie tot het strikte minimum beperken,

vermijden dat er onomkeerbare zaken gebeuren en mag ik toekomstige werken en analyses niet in de weg staan. Bij bewoonde historische monumenten is het vaak zoeken naar compromissen om het dagelijks leven van de bewoners te vergemakkelijken en tegelijk de deontologische regels te respecteren. De conservator-restaurateur heeft een enorme verantwoordelijkheid ten opzichte van de kunstenaar en het publiek, terwijl ik de eigenaars beschouw als bewaarders van het werk. Samen hebben we de taak om het over te leveren aan toekomstige generaties, ervoor te zorgen dat zij nog steeds kunnen genieten van die kunstwerken en zo lang mogelijk de emoties die ze opwekken, kunnen ervaren. Mijn hart breekt bij het zien van historische gebouwen die niet of slecht onderhouden zijn.

Tekst gebaseerd op een interview dat plaatsvond op 27 juni 2016.

5/ HUIS OTLET FLORENCESTRAAT 13, 1000 BRUSSEL

Architect: Octave Van Rysselberghe, in samenwerking met Henry van de Velde
1894-1898

Beschermd sinds: 6 mei 1984

Dit herenhuis is een omweg waard, alleen al vanwege de persoonlijkheid van zijn opdrachtgever: Paul Otlet (1868-1944), doctor in de rechten, militant socialist, visionair en pacifist. Deze bibliograaf richtte in 1895 samen met Henri La Fontaine het *Office international de bibliographie* op en bedacht later, in 1905, de Universele Decimale Classificatie (UDC), een systeem dat nog altijd gebruikt wordt in bibliotheken. Hij stichtte ook het Mundaneum met als doel daar alle kennis van de wereld te verzamelen. Paul Otlet werkte onafgebroken en besteedde zijn fortuin aan onderzoek dat toen al, in het begin van de 20ste eeuw, de beginselen van het internet zou vestigen: 'Op de Werktafel hier ligt geen enkel boek meer. In de plaats daarvan staat er een scherm en is er een telefoon binnen handbereik. Ginder, wat verderop, in een reusachtig gebouw, bevinden zich alle boeken en informatie. [...] Vanaf daar laat men op het scherm de te lezen pagina verschijnen om te weten welke vraag gesteld werd via de telefoon, al dan niet draadloos.'¹⁵ In 1894 laat Otlet op een groot hoekperceel door Octave Van Rysselberghe een bijzonder huis bouwen voor zijn gezin. De gevel, een complexe compositie van in- en uitsprongen, weerspiegelt de zeer doordachte binnenkant. Aan de kant van de Livornostraat werd in een appartement dat deel uitmaakt van de woning, een op zichzelf staand kunstenaarsatelier ondergebracht. De sokkel van het gebouw is gemaakt van blauwe

hardsteen, de gevel werd opgetrokken in savonnières- en euvillesteen. Enkel een sgraffito dat onder de hele kroonlijst door loopt, met een steeds terugkerend motief van schelpen en arabesken, geeft de gevel wat kleur. De toegangsdeur, in de Florencestraat, springt een beetje in. Boven de deur zien we een monumentaal glas-in-loodraam waarin de vloeiende lijnen van Henry van de Velde te herkennen zijn. Van Rysselberghe deed een beroep op hem voor de interieurdecoratie en het meubilair.

Vanbinnen is de woning georganiseerd rond een grote, centrale vide waar van bovenaf licht binnenvalt. Daaromheen werd de grote trappenhal gebouwd, die naar de verschillende verdiepingen met slaapkamers voert.

Op de benedenverdieping ligt links van de hal de eetkamer, met een heel opvallend erkerraam op de hoek. Een dienstlift verbindt de eetkamer met de keuken in de kelder. Enkele treden leiden naar een salon met ramen die uitkijken op de Livornostraat. Een beetje hoger, rechts, bevindt zich de grote zitkamer van het gezin. Ze is door kamerschermen afgescheiden van de werkkamer van Otlet, die doorloopt achter het erkerraam dat zichtbaar is in de rechtertravee, aan de kant van de Florencestraat. De slaapkamers en badkamers liggen op de bovenverdieping.

De oorspronkelijke decoratie van het huis, waaronder een mozaïekvloer en glas-in-loodramen, is gedeeltelijk bewaard gebleven.

Tegenwoordig is in deze woning een advocatenkantoor ondergebracht.

Octave Van Rysselberghe (1855-1927), oudere broer van de schilder Théo Van Rysselberghe, studeerde architectuur aan de Academie voor Schone Kunsten in Gent en bracht voor zijn studies ook twee jaar in Italië door. Voor zijn gebouwen liet hij zich inspireren door de Italiaanse renaissance. Aan het einde van de jaren 1880 onderbrak hij zijn loopbaan om in Overijse druiven te gaan telen. Hij keerde terug naar de architectuur toen de art nouveau haar intrede deed, waarvan hij een heel eigen versie ontwikkelde. Daarna legde hij zich toe op projecten aan de Belgische kust, meer bepaald in Westende, waar de *Compagnie internationale des grands hôtels européens* een beroep op hem deed. Van Rysselberghe, die door Horta beschouwd wordt als een van zijn 'interessantste en onafhankelijkste collega's'⁶, vestigt zich uiteindelijk in Saint-Clair aan de Côte d'Azur.

Henry van de Velde (1863-1957), een veelzijdig kunstenaar en Europeaan avant la lettre, is een van de belangrijkste persoonlijkheden in de geschiedenis van de kunst uit de 20ste eeuw. Deze befaamde schilder wijdde zich aan de toegepaste

kunsten om op die manier mooie en praktische dagelijkse voorwerpen te maken die ook gereproduceerd konden worden. In 1895 bouwde hij de Bloemenwerf, zijn eigen huis in Ukkel. Uit het rationele ontwerp daarvan blijkt hoezeer hij zich onthoudt van elke vorm van opsmuk die geïnspireerd is op stromingen uit het verleden. Hij kreeg steeds meer opdrachten voor interieurdecoratie en richtte in 1899 zijn eigen productiefirma op. In 1900 verhuisde hij naar Berlijn. In 1902 werd hij benoemd tot artistiek raadgever van de groothertog van Saksen-Weimar, die hem opdroeg de industrie van kunstproductie nieuw leven in te blazen. Tussen 1904 en 1911 bouwde hij in Weimar de School voor Schone Kunsten en zijn eigen school voor toegepaste kunsten (die in 1919 omgevormd werd tot Bauhaus). Het educatieve programma van deze laatste was gebaseerd op het onmiddellijk cultiveren van zintuiglijke gevoeligheid bij de leerlingen en niet op het bestuderen van stijlen. Nadat hij in 1926 teruggekeerd was naar België, stichtte hij de *Nationale Hogere School voor Sierkunst*, ook 'Ter Kameren' genoemd, waarvan hij directeur werd. Hij zou een van de belangrijkste drijvende krachten achter de Belgische architecturale avant-garde worden.